

A (CSEH)SZLOVÁKIAI MAGYAR MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETE 1918–1998 CÍMŰ VÁLLALKOZÁS ÉS ELŐZMÉNYEI

Lekerekített és kiegészített részlet egy Tóth Lászlóról szóló, készülő kismonográfiából

A kommunista periódusban a csehszlovákiai magyar írásos kultúrában is szembetűnő volt az irodalomközpontúság, a szépirodalom funkció-átvállaló jellege, miközben más ismeretágak képzett szakemberek és fórum hiányában, továbbá a külső és belső cenzúra következtében nem kaptak teret, sőt nyomdafestéket is ritkán; a társadalomkutatás elszigetelten, hivatalos támogatás nélkül, sőt a hivatalosság ellenére megszülető eredményei esetleg – a Duray Miklós vezette Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága révén – illegálisan kerültek sokszorosításra és viszonylag szűk, bár fontos körhöz jutottak el. A nyolcvanas évek második felében a pozsonyi Madách Könyvkiadó magyar szerkesztősége körül, illetve az írószövetség magyar szekciója körében (az utóbbi esetben lényeges elem volt a fiatal írók Iródia mozgalmának integrálása, amely a kultúrpolitika csinovnyikjainak tervei szerint az új nemzedék ellenőrzését, lassú leépítését szolgálta volna, de fordítva sült el) szerveződni kezdtek azok az ellenzéki magok, amelyek a kisebbségi társadalomtöredék önismeretének elmélyítését szorgalmazták, többek között a közösség hat évtizedes története föltárásának és birtokba vételének révén. Az uralkodó ideológia dogmáit

csak formálisan elfogadó vagy a lehetséges mértékig figyelmen kívül hagyó történetírásnak voltak persze előzményei: a hatvanas évek második felében, az 1968-ban tetőződő reformhullám idején még megjelenhetett néhány alapmunka, mint például Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* főcímű, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szellemi életéről írott, részben irodalomtörténetinek álcázott, de inkább irodalomszociológiai, intézmény- és eszmetörténeti monográfiája 1967-ből. A hetvenes években talán még ennél is nagyobb hatása volt, legalábbis a szellemi elite, amely megismerhette, Janics Kálmán *A hontalanság évei* főcímű, a szlovákiai magyarságot 1945–1948/49 között sújtó jogfosztottságot szakszerűen elsőként földolgozó nagy munkájának, mely Nyugaton jelent meg (és illegális utakon jutott el Magyarországra is). Fontosak voltak a nyolcvanas évek kitűnő irodalom-, és helytörténeti munkái – Koncsol László, Zalabai Zsigmond művei –, s ekkoriban sikerült elindítani a Madách Kiadó Új Mindenés Gyűjtemény című, tudományos tanulmányokat tartalmazó kötetekből álló sorozatát is. A kisebbségtörténet mindegyik szakaszának módszeres, alapkutatásokon nyugvó, a már korábban összegyűjtött adatokat a kommunista ideológia által rárakott burokból kibontó földolgozására azonban csak 1989 után nyílt lehető-

ség. Ennek két főágon kellett volna lezajlania. Még a feldolgozás előtt, vagy azzal párhuzamosan el kellett kezdeni a korabeli szövegek föltárását, gondozását, az értelmezéshez szükséges jegyzetekkel való ellátását, majd közreadásukat; különösen a két háború közötti legfontosabb gondolkodókat, esszéírókat, tudósokat, és néhány fontosabb politikusét is. A program másik része a munkásmozgalmi nézőpontból agyonértelmezett, szelektált, eredeti formájából kiforgatott múlt tudományos módszerekkel történő helyreállítása, illetve egy új, de a forrásokra (köztük nagy mértékben a diktatúra által elhallgatottakra/elhalgattatottakra) támaszkodó „narráció” szerinti interpretálása.

Az e munkákhoz szükséges szellemi gárda viszonylag tekintélyes hányada 1988–1989-ben készenlétben állt – de részben Budapesten. A hatvanas évek végétől a csehszlovákiai és a magyarországi belpolitikában ellentétes mozgás mutatkozott; a prágai tavasz idején, az 1968. augusztusi megszállásig minden pulzált, mozgott, élt, majd elkövetkezett a brutális visszarendeződés, a normalizáció állapota, könyvek, lapok, gondolatok szigorú ellenőrzése, a Magyarországon már elfelejtett intenzitással dolgozó gondolatrendőrség uralma – itthon pedig fokozatos, a nyugatiak számára is érzékelhető liberalizáció; ez a fáziselőny a mi javunkra mindvégig, a rendszerváltás, illetve az úgynevezett „bánszlovák forradalom” beköszönéig megmaradt. Ennyiben módosítanom kell az előző bekezdés állításait: a diktatúrák utolsó éveiben Budapesten már lényegesen többet el lehetett mondani a csehszlovákiai viszonyokról – beleértve ezekben a magyar kisebbség állapotát is –, mint Pozsonyban. Tóth László ekkoriban alapította meg a Regio című kisebbségstudományi szemlét Budapesten, olyan folyóiratként, amely elméletileg a kisebbségi problematika minden vonatkozásának tárgyalását céljával tűzte ki, de mindent egyértelműen csehszlovákiai magyar szempontok szerint súlypontozva, illetve a szemszögből elemezve mindegyik fölmerülő kérdést. Tóth, aki 1949-ben született Budapesten, akkor már vagy fél évtizede ismét szülővárosában élt három évtizeden át tartó csehszlovákiai lét után. Az 1970-ben az *Egyszemű éjszaka* című antológiában föltűnt költőcsoport egyik legtehetségesebb tagjaként, műfordítóként, meseíróként, kritikusként, színháztörténészként a legkomolyabb teljesítményt fölmutató ottani alkotók között tartották számon, akinek nagy szerepe volt a líranyelv alakulásában, annak éppen a hetvenes években bekövetkező fordulatában, továbbá számottevő szerkesztői gyakorlat is állt mögötte,

amelynek része volt az ő csoportjukat követő fiatal (abb) költők szövegeinek gondozása, a „pályakezdek” bevezetése az irodalomba és az irodalmi életbe. Könyveinek a magyarországi irodalmi sajtóban is igen jó volt a fogadtatása; itthon köztudottá vált, hogy munkáira oda kell figyelni. Az a laza szellemi kör, amelyhez tartozónak gondolta magát, illetve az a közeg, amelyben legalábbis a nyolcvanas évek közepén otthonosan mozgott, a magyar fővárosban volt. Főleg ezért döntött az át-, illetve hazatelepülés mellett. Viszont talán már magyarországi élete kezdetétől fogva nagy – majd egyre több – energiával igyekezett képviselni itthon a szlovákiai magyar kultúrát, és tágabban a csehszlovákiai magyarok ügyét: kinti közlemények, kéziratok itthoni elhelyezéséről gondoskodott, jelentős művek budapesti kiadását iparkodott megszervezni, cikkei, riportjai, tanulmányai jó része is ebben a tárgykörben született meg; egyébként fordításaival a szlovák irodalmat is népszerűsítette, s nem lepődnek meg, ha egy, a szlovák irodalom magyar recepcióját áttekintő bibliográfiában azok között találnam a nevét, akiké mellett a legmagasabb tételszámú fordítás áll. A Regio megszervezésével az volt a fő célja, hogy, ha eljön a fordulat ideje – ennek ténye már fölöttébb valószínű volt, csak az időpont volt beláthatatlan, sőt megjósolhatatlan – kész, működő keret adjon a szlovákiai magyar tudományos élet számára. A Budapesten megindított folyóirat későbbi székhelyének Pozsonyt szánta; ez már a munkába bevonandók előzetes megbeszélésein sem volt titok. A hetente ülésező szerkesztőségben, melynek az Írók Szakszervezete szorított helyet, s amelynek irányítására egy őt ért rosszindulatú támadás következtében mint megbízott főszerkesztőt Tóth engem kért föl, vegyesen voltak a magyar fővárosban élő, a Felvidékről idetelepült kutatók és a pozsonyi magyar szellemi élet aktív tagjai, a kéziratok egy része onnan, más része magyarországi kutatóintézetekből érkezett. (Természetesen a szerzőgárda nem valamiféle beltenyízet szerint alakult, az első számba például Tóth Kosáry Domokostól, Fried Istvántól, Konrád Györgytől kért és kapott kéziratot [illetve elhangzott, de még publikálatlan előadásszöveget].) Arra azonban nem számítottunk, hogy még az első szám megjelenése előtt fordul odaát a világ – amit aztán már az 1990 elején megjelent első szám szerkesztői beköszöntőjében regisztrálnunk „kellett”. Ez a fordulat, bármennyire örültünk is neki, nehezen megoldható hiányokat produkált: a pozsonyi, dunaszerdahelyi szerkesztők szépen elmentek a forradalomba, nem volt idejük tudományos szemlét szerkeszteni, így az ottani

kéziratok is elapadtak, illetve a tervezett tanulmányok nem érkeztek meg, már csak azért sem, mert ezeket részben szintén ők írták (volna), nem csak szerkesztők, hanem tudományos (vagy irodalmi) alkotómunkát végző emberek is lévén. Minthogy a szlovákiai magyar szellemi elit kicsi volt – a politikában is nekik kellett megjelenniük, nem beszélve arról, hogy volt köztük, aki már azelőtt is részt vett illegális szellemi mozgalomban. (A természettudományi képzettségű magyar értelmiség az egész korszakban sajátos helyzetben, látszólag a közösség szellemi periferiáin volt, ami ismét a kulturális szerkezet torz voltának, a kényszerű irodalomközpontúságnak a következménye.) Később, a lassú konszolidáció folyamán az is kiderült: arra sincs idejük, energiájuk, hogy átvigyék Pozsonyba a folyóiratot, ami aztán szépen „ittfelejtődött” a magyar fővárosban, s amelyből mi, akkori szerkesztők az évek folyamán kiléptünk, kikoptunk (elsőként maga Tóth távozott, főképp azért, mert úgy gondolta, hogy a kisebbségtudomány egyre módszeresebb működtetése, a szakszerűség a tudományos közegben otthonos szerkesztők jelenlétét és munkáját igényli). A Regio felemás helyzete nem volt folytatható, Budapesten kellett számára kiadót találni, indokolatlan volt már itthon szlovákiai lapot kiadni és így tovább. A Regio egyébiránt ma is megjelenik, jövőre ér huszadi évfolyamába, sokáig – megszüntetéséig – a Telesi László Intézet adta ki, és ma is feltüntetik benne Tóth László nevét mint alapító szerkesztőét.

A Regióról azért kellett szólnom, mert úgy indult el útján, mint budapesti (al?)központja annak a tudományos gárdának, amely idővel a csehszlovákiai magyar történeti szintézist (is) tető alá tudta volna hozni. A forradalom utáni lendület azonban néhány év alatt kimerült, odaát olyan politikai fejlemények (válságok) következtek be, amelyek megoldásához a múltban nemigen lehetett kulcsot találni – nemegyszer tapasztaltam meg az ottani közegben is, hogy sokan vannak, akik semmit sem tartanak annyira érdektelennek, mint éppen a történelmet, beleértve saját kisebbségük történetét is; számításba veendő, hogy a forradalommal elsőként a kommunista rezsim által fölépített intézményrendszer omlott össze, így a kisebbségi intézmények is; létrejött az önálló Szlovákia, ahol ezekben az években sovíniszta kormányok követték egymást – egyszóval beigazolódtott az, amit a futurologusok már évtizedekkel korábban mondtak, tudniillik hogy a jövőről csak annyit lehet tudni, hogy maradéktalanul más lesz, mint ahogy gondoljuk. Nem akarok rossz hírbe hozni senkit,

de úgy láttam Pozsonyban és a dél-szlovákiai magyar városokban, hogy az identitás szempontjából fontos, megfeszített munkával és éhbérért létrehozott kisebbségtudományi munkák halomban állnak a könyvesboltokban. De ez is csak az egyik színe (vagy fonákja) az ottani kulturális életnek, illetve a kultúra iránti igénynek.

A nagy kezdeti lendület, amely több hasznos forráskiadványt és tudományos feldolgozást eredményezett odaát, mint utaltam rá, néhány év alatt kifulladt. A kommunista diktatúra után már egy évtized is eltelt, s a történeti összegzésnek még nem volt semmi nyoma. Azaz nyoma éppen volt, tervek emléke s félbemaradt vagy az eredeti elgondoláshoz képest torz változatot eredményező kísérletek.

Ilyen kísérlet volt például az a vállalkozás, melynek produktuma a kiadói elgondolás szerint egy Trianontól a nyolcvanas-kilencvenes évekig egységes képet adó, többszerzős kisebbségtörténeti monográfia lett volna, de végül csak lazán összefüggő tanulmányosorozat lett belőle, amint azt végül a címe is mutatta.¹ Ebben is ott voltak a téma szakemberei, a doyen Turczel Lajostól Szarka Lászlón át magáig Tóth Lászlóig, sőt a „fiatalok”, például G. Kovács László is szerepelt ott tanulmánnyal. A megadott témák legjobb kutatói írták ezeket a dolgozatokat, egyenként az írások is mind fontosak voltak, de a kötet egységes elveket, szerkesztői koncepciót nem tükrözhetett, az egyes kérdések kidolgozása aránytalan lett, például az irodalom- és sajtótörténeti dolgozatok akár több évtizedet is átfogtak, máskor alig néhány esemény leírása, pár forrásszöveg elemzése képezte az írás magvát. Azt hiszem, mindennek az volt az oka, hogy a szerkesztők hozott anyagból dolgoztak, a szerzők pedig annak megírását vállalták, aminek töredékei már ott voltak a tarsolyukban – amin egyébként is dolgoztak akkor vagy korábban –, egyszóval amihez úgyis értettek s aminek alapkutatásait már korábban nagyrészt vagy teljességében elvégezték. A másik ok az lehet, hogy ebben a körben vagy senki sem gondolta végig (talán mert nem dőlt el, hogy kinek a feladata ez), vagy ha végiggondolta, nem tudta eldönteni, hogy *mi tartozik a történelemhez*. Aminek főokaként ismét az intézményesültség hiányát kell megnevezni. A nagyobb vállalkozások nem akadémiai intézetekhez, hanem jó esetben egy-egy kiadóhoz kötődtek, amelyeknek, ha munkára éppen rá tudták is bírni a szerzőket, a kutatás finanszírozására nem volt pénzük, így a tudósoknak egyszeri, létfeltételeiket távolról sem biztosító honorárium fejében kellett elvégezniük a munkát. Bár

1 *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1993.

lassan alakulni kezdett a csehszlovákiai magyarság kutatására kigondolt tudományos műhely, a Fórum Intézet – amely egyébként nem pusztán a történetkutatást tekintette főcéljának, nagy teret akart szentelni az úgynevezett kemény társadalomtudományoknak is –, 1999-ben, tehát majdnem tíz évvel a Regio első számának megjelenése után folyóiratát, a Fórum Társadalomtudományi Szemlét is útjára indította – ám ekkor még hasonló mértékű munkára nem volt elegendő kapacitása. Ha jól emlékszem – illetve ha jól informálódtam akkoriban –, még a munkafeltételek megteremtésével bajlódott.

Ebben a periódusban kérdezte meg tőlem Tóth László, hogy dolgoznék-e vele együtt egy többkötetes művelődéstörténeti tanulmánygyűjtemény anyagán – amihez persze akkor még egy fillér sem volt, nemhogy kiadó. Tóth magát az Ister Kiadót főképp ennek a sorozatnak a megjelentetése végett hozta létre, érdemleges alaptőke nélkül, és pályázatot adott be minden számításba jövő, könyvkiadást támogató alapítványhoz, így szerezte meg a kiadási költségeket, sőt, még valamennyi honoráriumra is. Valószínű, hogy a művelődéstörténet ötlete nem egyszerre pattant ki az agyából, hiszen vagy ez időből, vagy valamivel korábról emlékszem a kiadóalapítási tervnek arra az indoklására is, hogy él Budapesten néhány Szlovákiából átszármazott történész meg egyéb területen dolgozó szellemi ember (főképp azok, akik majdnem egy évtizeddel korábban a Regio első szerkesztőségének budapesti hányadát adták), akik nem lévén ott a pozsonyi, dunaszerdahelyi lap-, kiadó- és intézetalapításoknál, nem tudnak részt venni abban az önépítési munkában, amelyre a szlovákiai magyar humán értelmiségiek vállalkoztak. Ne kerteljünk: arról is szó van itt, hogy a közös munka álma szétfoslott már, az érdekek tagolódtak, tudományos és magánemberi nézetkülönbségek is megmutakoztak, de legfőképpen és alapjában: mindenki el volt foglalva a maga bajával, a saját lapja/könyvkiadója dolgaival. Így viszont olyan kitűnő történészek nem vettek részt a szlovákiai magyar szellemi munkában – vagy szorultak annak szélére –, mint Szarka László, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa (később az Akadémia Kisebbségkutató Intézetének vezetője), G. Kovács László, a második világháború idején főnállt Szlovák Köztársaság magyar kisebbségi életének kutatója, vagy Molnár Imre, aki később Esterházy Jánosról írt monográfiát. Tóth akkori argumentációja szerint a tervezett kiadó ezeknek az embereknek s a hozzájuk hasonlóknak adna teret szlovákiai magyar tárgyú könyveik megjelentetésével. A „hasonlók” közé tartoztam magam is mint azon kevesek egyike, akik nem a Felföld területéről szá-

maztak ide, hanem „őshonosok” Budapesten, legalábbis születésük jogán, de kutatási témáik legfontosabbika odakapcsolja őket. Tévedéseket elkerülendő: nem frontok álltak egymással szemben, hiszen mi itthonról is írtunk szlovákiai magyar lapokba, dolgoztunk ottani kiadókknak (nekem is több könyvem jelent meg ott azokban az években), Tóth Laci maga a dunaszerdahelyi Nap Kiadónak az irodalmi vezetője, majd (illetve egy időben talán ezzel párhuzamosan) a pozsonyi Kalligram Kiadó budapesti képviselőjének vezetője volt, csak éppen erre a nagyobb összegzésre nem vállalkozott más, itthon pedig – Tóth megítélése szerint – volt energia. Ő egyébként több fontos szlovákiai vonatkozású könyvet adott ki itthoni kiadókkal is, így a Széphalom Könyvműhellyel, amelynek 1992–1993-ban a kiadóvezetője volt.

Ez talán kielégítő válasz arra, hogy miért itt, Budapesten készült el a négykötetes művelődéstörténeti tanulmánygyűjtemény. Arra pedig, hogy miért gondoltuk, hogy egyáltalán szükség van rá, ott a válasz a kiadvány első nyomtatott oldalán, a szerkesztők (formálisan a kiadó) előszavában: „Mindmáig nélkülöznünk kell [...] azokat a kézikönyveket, amelyek a magyarság 1918 utáni sorsát, útját egységes egészként értelmeznék, s nem bővelkedünk a határon túli magyar kisebbségek, illetve a nyugati és tengerentúli diaszpórák életét, művelődését külön-külön feldolgozó monográfiákban sem. Ezen belül is az egyik legrosszabb feldolgozottságú a lélekszámra második legnagyobb magyar kisebbség, a (cseh)szlovákiai magyarság története, művelődéstörténete. Ez utóbbinál maradva: máig nem rendelkezünk a csehszlovákiai magyar kisebbség múltját, nyolc évtizedes történetét bemutató korszerű szemléletű szintézissel, historiográfiával. Az eszme- és mentalitástörténetet e kisebbség vonatkozásában kevesen kutatták, ők is részben ideologikus szemlélettel, részben csak bizonyos adatszoportokra összpontosítva. Hiányoznak a szóban forgó közösség művészete egyes ágainak, művelődése egyes területeinek feldolgozásai, nincs az adott területet felölelő tudománytörténetünk, s számos részteredmény dacára még a leginkább feltárt irodalomtörténet egészéről sincs értékelhető monográfiánk (a cseh/szlovákiai magyar irodalmi lexikon is csak hosszas vajúdás után, nemrég született meg).”²

2 A kiadó előszava. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. köt. *Történelem – demográfia és szociológia – nyelvhasználat és nyelvjelölés – a mindennapok kultúrája – vallás és egyház*. Szerkesztő: Tóth László. Társzerkesztő: Filep Tamás Gusztáv. Ister, Budapest 1998, 5. p. (A továbbiakban a magunk nevét mint sorozat- illetve kötet szerkesztőket az egyes kötetek leírásánál nem említem.)

Néhány tisztázatlan módszertani kérdésben is állást kellett foglalnunk az első oldalakon.³ Ezek közül említék majd néhányat az egyes rész tanulmányok kapcsán, azaz ott, ahol konkrétan fölmerültek. Vannak azonban olyanok is, amelyekben már a munka kezdetén dönteni kellett. Az első kérdések egyike az volt, hogy miképpen szűkítsük vagy tágítsuk a *csehszlovákiai* terminust, hol vonjuk meg annak határait. Korábban, nyilván főképp politikai-ideológiai okokból, a „csehszlovákiai magyar” jelző csak az érvényes országhatárokon belül teremtődött dolgokat, az e határokon belül élő személyeket illethette meg, aminek az volt a meghökentető, sőt abszurd következménye, hogy az első bécsi döntés után Magyarországhoz visszakerült népecségek sem a történetét, sem a szellemi teljesítményeit nem volt szokás tárgyalni e címszó alatt. (Ezt megkönnyítette az, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom, illetve írásbeliség második világháború utáni szakaszának, az úgynevezett „harmadvirágzás”-nak az ismertebb és fontosabb, a korábbi szakaszokban is résztvevő alakjai, így Fábry Zoltán, Sas Andor, Egri Viktor 1938–1944 között Szlovákia területén éltek, életművük áttekintő tárgyalásánál tehát nem kellett háború alatti, magyarországi művekre utalni. A „harmadvirágzás” személyi bázisát főként a nyelvhatár alatti sáv vidéki, főként falusi pályakezdői alkották, a déli, Magyarországhoz visszacsatolt területeken, például Kassán vagy Érsekújvárbán élő ismertebb alkotók vagy nem e területen várták meg az újabb impériumváltozást, vagy 1945 után menekültek el, illetve utasították ki őket az akkori Magyarországra.) A közösséget 1918/19 és 1938/39 között a mai Szlovákia, továbbá Kárpátalja területén élt magyarság összessége, meg a morva vagy cseh területre költözöttek (a prágai és brünni egyetemistákon kívül főleg a prágai magyar napilapok vagy a parlamenti képviselő holdudvara) jelentették, 1939–1944 között a Magyarországra visszakerült területek fölötti sávban, a Szlovák Köztársaság területén, tehát a magyar nyelvi és etnikai határtól északra élő magyarok, 1945 után viszont a már Csehszlovákiához visszacsatolt Dél-Felvidék magyarsága is, Kárpátalja magyarsága viszont az ismert okokból nem. Azzal, hogy a kárpátaljai magyarságot a második világháború után egy mélységében ismeretlen mentalitásbeli körhöz, „politikai kultúrához”, illetve egy még a kommunista korszak Közép-Európájához képest is zárt világhoz kapcsolták, amelyről évtize-

deken át nem is volt információ (s egyébként e terület történetét magyar vonatkozásban, illetve magyar kultúrtörténetét 1989 után az ukrainai magyar alkotó értelmiség igyekezett földolgozni), logikus volt, hogy könyvünkben ennek 45 utáni történetét nem tárgyaltuk. Azért sem, mert noha *egy* magyar kultúrát tételeztünk (amelyet didaktikai szempontból viszont annyiféleképpen lehet tagolni, amennyi éppen fölmerül) – azaz sem a csehszlovákiai magyarság, sem például a csehszlovákiai magyar irodalom nem önálló entitás –, a történelmi események, amelyek létrehozták, valamilyen sajátos jellegzetes kölcsönöztek nekik. Ezt az előszóban így fogalmaztuk meg: „... értékelési szempontjaink kettős gyökerűek, s az értéket egyaránt szellemi produktumnak és különböző egyéb, történelmi-társadalmi-lélektani együttíthatók produktumnak tartjuk. Ennek figyelembevétele mellett azonban az is elkerülhetetlennek bizonyult, hogy kötetünk szerzői adott esetben külön-külön is megfogalmazzák: az általuk vizsgált területen belül hogyan vetődik fel ez a kérdés – a *mi a (cseh)szlovákiai magyar* kérdése. Mi a fogalomba beletartozónak gondoljuk – minthogy közösséget közös élmények kiváltotta egységesítő folyamatok hoznak létre – a hajdani Felső-Magyarországnak a lakóhelye megváltoztatása nélkül, az első világháború után Csehszlovákiába került magyar lakosságát (miközben fogalommodosító erejüként nem vesszük figyelembe sem a későbbi – ideiglenes – határváltozásokat, sem a személyes életutak lakóterület-változtatásra kényszerítő fordulatait), illetve annak leszármazottjait, továbbá mindazokat a személyeket, személyiségeket, akik valaha is e közösség tagjai voltak (akár csak bizonyos történelmi periódusokban) és e közösség kultúrkörébe tartozónak vallották magukat, esetleg személyüket, eredményeiket e közösség vallotta saját kultúrkörébe tartozónak – tehát mindazokat, aki részt vettek (vesznek) a (cseh)szlovákiai magyar kontextusban.”⁴ Példákkal alátámasztva: a közösség határai nem esnek egybe az országhatárokkal, nem zárható ki több százezer, néhány évre Magyarországhoz került ember története a kutatás köréből, majd nem kapcsolhatók ezek vissza az egészbe 1945-től kezdődően úgy, mintha a semmiből jöttek volna. Másrészt azoknak a szerzőknek a munkái, akiket Magyarországra telepítettek a háború utáni jogfosztások éveiben, vagy akik ezek közül több Nyugatra emigráltak, de Szlovákiában töltött ifjúságukról és annak keretéről írtak könyveket, ebbe

3 Az előszó nyelvi formáját előzetes szempontegyeztetés után Tóth adta meg, s ezen emlékezetem szerint utóbb nem történt lényeges változás.

4 I. m., 6. p.

a kultúrába (is), illetőleg az emlegetett kontextusba tartoznak. Számításba kell venni továbbá, hogy a nemzeti identitás épp az etnikailag vegyes területeken (lehet) változó. A demográfusok számára nyilvánvaló, hogy „kettős”, illetve bizonytalan nemzeti identitású személyeknél, akik aránya rendkívül magas volt Szlovákia területén is, az aktuális választás például egy népszámlálás előtt külső jegyekből, idegen szemlélő által kiszámíthatatlan (ha nem tévedek, vannak, akik az előre kalkulálhatatlanul döntők számának konstans voltát feltételezik). Ez nem az átlag problémája, a felsőközéposztályra, értelmiségre, sőt az alkotókra is jellemző lehet, ráadásul a szlovákiai magyar városi lakosság tetemes hányada, származása okán, sokszor három-négy kultúra között is választhatott. Ráadásul a váltás a XX. században nem pusztán erkölcsi vagy egyéb megfontolás, belső készítetés nyomán, hanem politikai kényszerből is történhetett, s nem minden esetre érvényes az, ami a második világháború után kényszerből „reszlovakizált” magyarok százazeire jellemző – tudniillik hogy a nemzetváltást nem vették komolyan. Az alkotó értelmiségből 1945 után sokan kivonultak a magyar kultúrából – az első korszak jelentős költője, Forbáth Imre két évtizeden át cseh területen élt, a cseh kulturális élet periferiáján maradt, és csak élete utolsó szakaszában vette fel újra személyesen a kapcsolatot a magyar irodalmi élettel. Egy másik elágazása ugyanennek a kérdésnek, hogy a XX. században mind a nemzeti tudományba, mind a szépirodalomba a nemzeti nyelveken született produktumokat szokták besorolni. Mi viszont úgy gondoltuk, hogy legalábbis jeleznünk kell: a kutatást ki kell terjeszteni magyar szerzők német vagy valamelyik szláv nyelven írott munkáira is. Ha nem tévedek, ezt Tóth szorgalmazta először, s éppén Forbáth(ék) kapcsán. A „hontalanság évei” alatt Csehszlovákiában hivatalosan nem jelenhetett meg magyar sajtótermék, és néhány vidéki kiadványt leszámítva nem volt magyar könyvkiadás. Az akkor állítólag nem létező szlovákiai magyar szép- és politikai irodalmat (részben Molnár Imrével közösen) kutató Tóth már korábban több, addig nem vizsgált forráscsoportra hívta föl a figyelmet, így felvidéki szerzők a magyarországi sajtóban elszórtan megjelenő szövegeire, nemkülönben szlovákiai magyar alkotók (magyar orgánusok hiányában) szlovákul írott és esetleg közzétett munkáira. Ezeket a kilencvenes években közreadott tanulmányokban, forrásközlő könyvekben Tóth joggal számította már a szlovákiai magyar irodalomhoz. Igen szemléletes példa egy másik szálon a selmec-

bányai festő, Gwerk Ödön útja, amelynek két fázisára akkor figyeltünk föl, amikor Tóthtal összegyűjtöttük és sajtó alá rendeztük az egyik legfontosabb, e tájhoz kötődő esszéíró, az 1918 után Csehszlovákiában, majd Szlovákiában, 1948-tól Magyarországon, 1956 után pedig rövid ideig Ausztriában, végül a Német Szövetségi Köztársaságban élt Peéry Rezső háromkötetes életmű-válogatását (darabjai 1993 és 1996 között jelentek meg). Gwerk ott volt a magyar fiatalok 1928-as gombaszögi táborozásán, ahol a leghíresebb ifjúsági szerveződés, a Sarló mozgalom megalakult, pártfogolta e csoport tagjait, amelynek tagjai közül sokan felnőtt(ebb) bátyjuknak, egy kicsit talán mesterüknek is tekintették őt. Gwerk később, miután szlovák feleségét a Szlovák Nemzeti Felkelés idején a *németek* kivégezték, meggyűlölte a *magyarokat*, 1945 után személyes ellenségének tekintette azokat a magyar demokratákat is, akikkel a húszas években még együtt dolgozott. Jogos lehet tehát a kérdés, hogy besorolható-e valamelyik nemzetbe, osztályozható-e ebből a szempontból az értékek, amelyeket megteremtett. (Voltak persze hozzánk időben közelebbi példák is: Szigeti László Bohumil Hraballal közös interjúregénye kétségekívül fontos magyar szellemi teljesítmény, s már akkor is az volt, amikor csak a cseh változata, amely korábban jelent meg a magyarnál, volt hozzáférhető.) Azt, hogy a képzőművészeknél az egész kérdés egyébként is máshogy merül föl, mint például az írónál, Hushegyi Gábor hangsúlyozta az előzetes megbeszélések során; a csehszlovákiai magyar képzőművészet összefoglalására eredetileg őt kértük föl. Ez az egyik konkrét példa, amit annak alátámasztására említek föl, hogy nem akartuk a szerzőket befolyásolni, nem kívántuk, hogy hagyjanak föl területük sajátos szempontjainak érvényesítésével, s erre is vonatkozik a föntebb idézett, az elmondottak után már nyilván nem is talányos passzus: „az is elkerülhetetlennek bizonyult, hogy kötetünk szerzői adott esetben külön-külön is megfogalmazták: az általuk vizsgált területen belül hogyan vetődik fel ez a kérdés – a *mi a (cseh)szlovákiai magyar kérdése*”. Az említett esetben végül sehogy sem merült föl, ugyanis Hushegyi az általa vállalt fejezetet nem írta meg, utólag, a kéziratleadás határidejének közeledtével megtagadta az együttműködést, így mást kellett megkérni e tárgykör kidolgozására, akinek persze a munkára jóval kevesebb ideje maradt. Hasonló eset a művelődéstörténet szerkesztése során nem fordult elő.

Volt néhány szempont, amelynek figyelembevételére minden szerzőt megkértünk: a két háború

közötti évtizedeket vizsgálva az egyes szakterületeket indokolatlan lett volna külön-külön szlovenszókói és ruszinszókói tárgyú tanulmányokban tárgyalni (a két országrész részben azonos vagy hasonló súlyok alatt nyögött, de Kárpátaljának voltak sajátos, egyedi problémái is, az irányzatok, szellemi körök viszont a legtöbbször szervesen összetartoztak), ezért aztán az egyes tanulmányok példanyagában lehetőleg a kárpátaljai vonatkozásokat is külön föl kellett mutatni. Ennél is lényegesebb döntés volt, hogy a csehszlovákiai magyar politikai erők, illetve pártok között a '90-es években feszülő ellentétekben nem foglalunk állást, és a szellemi élet produktumait nem aszerint ítéljük meg, hogy „rokonszenves” politikai alakzatokba tartozik-e a szerzőjük. (Ekkor három, főképp egymás erejét fölemlesztő párt akarta vállalni a magyar kisebbség képviselését.) Minthogy mindegyik részterület tárgyaló tanulmánynak ki kellett terjednie az utolsó tíz évre, az 1989 utáni eseményekre is, e döntés érvényesítése nem is volt könnyű, hiszen a szerzők jelentős része tanúja vagy résztvevője volt ezeknek a belharcoknak. Mégis mindegyikük teljesítette ezt a kérést is; Lacza Tihámér sajtótörténeti munkájában éreztem olyan nyílt állásfoglalást, amely túllépett ezen a határon, de a szerkesztés folyamán készséggel módosított szövegén, mert szándéka szerint ő sem akarta növelni a feszültségeket. Az egyes tanulmányok végső formája, szerkezete, érvkészlete mindig a szerzőké volt, nem a szerkesztőké, de a szerzők elé igyekeztünk a szövegben lévő minden lehetséges problémát kivetíteni; én, mint „olvasószerkesztő”, nemegyszer gondoltam, hogy akár oktalan bakafántoskodásnak is tekinthetik a megjegyzéseimet. Ha voltak is prekoncepcióink, a nézetek rendszerint közeledtek egymáshoz. Nem vagyok biztos benne, hogy a mostani pozíciómban – tudniillik hogy (művelődés)történészként vizsgálok egy olyan kiadványt, amelyben magam is alkotó módon vettem részt – bírok-e annyi tárgyyszerűséggel, hogy objektíven értékelhessem ezt a munkát. Tépélődtem, említsem-e, hogy volt olyan, általunk kért pótlás, amely nem készült el valamelyik tanulmányhoz; végül úgy döntöttem, megteszem, de konkrétumok nélkül: ha akkor nem voltunk maradéktalanul megelégedve valamelyik dolgozattal, s mégis besoroltuk a könyvbe, akkor most nincs jogcímem arra, hogy utólagos igényekkel lépjek föl, s ez Tóthra, a művelődéstörténet igazi gazdjára is érvényes. Főképp nincs jogunk az utólagos rekriminációra azért sem, mert mindenkinek rekordidő alatt, a méltányosnál szűkebb terjedelemben kellett kidolgoznia témáját, s ha nem

is társadalmi munkában, de szinte szívességből, illetve „kötelességtudatból”. Az egyes kéziratokat nem lehetett sokáig fektetni, visszaadni átdolgozás céljából: a négy tervezett kötetnek két év leforgása alatt meg kellett jelennie; ennyi időnk volt ahhoz, hogy elszámoljunk a támogatással. Pontosabban Tóth Lászlónak volt ennyi ideje. Ugyanis a pályázati anyag megírásától a nyomda kiválasztásán keresztül a kifizetésekig minden praktikus dolgot neki kellett elintéznie.

Ez az idő csak korlátozott lehetőséget adott az alapkutatások elvégzésére. A tanulmányok írói természetesen mindannyian jól ismerték témájuk szakirodalmát és válogattak benne, előzetesen minősítették a forrásokat meg a korábbi földolgozásokat (már ahol voltak), és legtöbbször korábban is az egyes témák kutatói között tartottak számon. Így mindegyik írás összefoglalója is volt a korábbi eredményeknek, de ugyanakkor (más-más arányban) ismeretlen adatokra is épített, s főleg új nézőpontból szemlélte tárgyát. Egyik fő célunk az volt, hogy érvényessé, élővé tegyük a fölmerülő kérdéseket, sokkal inkább, mintsem hogy lezárjuk azokat.

Természetesen magyarázatot igényel az is, hogy miért éppen művelődéstörténetbe, és hogy miképpen értelmezett művelődéstörténetbe fogtunk bele. A kötetek szerkezetét és fölépítését, a földolgozandó ismeretágak listáját Tóth még azelőtt összeállította, hogy fölkerült volna a társszerkesztői munkára. Az eredeti terv és a kijelölt, pontosabban felkérendő szerzők névsora talán az én megjegyzéseim következtében is, a munka folyamán fölvetődő további szempontok, meg talán kényszerek hatására is finomult valamelyest, de alapjában az eredeti elgondolást követtük, tehát a végleges, megvalósult szerkezet lényegében tükrözi Tóth eredeti tervét. Én magam egyébként, úgy emlékszem, rögtön, amint a vázlatot megismertem, azt mondtam, hogy fontosabbnak tartanám egy konkrétan történeti koncepció követését, azaz egy politika-, gazdaság-, intézménytörténet, kultúra szerint tagolódó tanulmánygyűjtemény tető alá hozatalát; a két elgondolást az rokonította, hogy mindketten meg akartuk törni azt a gyakorlatot, amely a történeti szempontból értelmezett irodalomtörténet primátusára épít, s ebbe akarja belegyömöszölni, mint a szépirodalom történeti hátterét, az egész köztörténetet. Abból, hogy a kisebbségeknek a kommunizmusban volt is meg nem is volt politikai és társadalmi életük, s hogy negyven éven át csak a szépirodalomba kódolva lehetett hírt adni az egész kisebbségi közösség legfontosabb problémáiról, az a tévhit alakult ki, hogy ez, tudniillik a

literatúra volna a legfontosabb jelenség egy hasonló társadalomtöredék életében. Ebből származott aztán az a további toposz, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom nagyobb eredményeket könyvelhet el, mint például a tudományosság. Erre a maga helyén visszatérek még. De az már talán látszik a föntiekből, hogy olyan ismeretágakat akartunk földolgoztatni a szakemberekkel, amelyek évtizedeken át vagy a háttérben maradtak, vagy amelyekről csak apró résztanulmányok születtek, vagy csak tudománytalan, dogmatikus földolgozásaik léteztek. Ami tehát új volt Tóth tervében: eddig nem kutatott kultúraágak fölmérése; ezek párhuzamos, egységes keretbe illeszkedő földolgozása; a nyilvánvalóan deformált ágaknak a lehetséges hitelességgel történő rekonstrukciója. Mielőtt fölmerülne az olvasóban, hogy nincs történelem, csak narratívák vannak, tehát a tárgyyszerűség csak valamiféle mitológiai lidércfény, meg kell mondanom, hogy ezzel a közhellyel már évtizedekkel korábban tisztában voltunk, mint ahogy ez a fönt utalt nyelvi forma meghonosodott. Itt azonban részben arról is szó van, hogy a kommunista történelemértelmezésben legtöbbször még megalkotói, „gondozói” sem hittek, gyakran tudatosan hazudtak, másrészt a korábbi földolgozások a kiemelkedő részeredmények ellenére összességében a forrásismeret olyan alacsony fokán álltak, amelyről semmilyen tudományos szintézis nem volt fölépíthető. Sőt, még a művelődéstörténet megírása sem: saját munkánkkal kapcsolatban tudatosan nem akartuk alkalmazni a szintézis szót. Az persze lehet, hogy véletlenül, lapsus következtében a könyv bemutatóin elhangzott szájunkból ez a szó – bár ezt a lehetőséget most csak túlzott aggályosságból írom ide. Egyvalamiben azonban igenis emlékeztetett a szintézisre a vállalkozás: az egyes írásoknak elméletileg összegeznünk kellett minden fontos eredményt, vagy legalább utalniuk kellett azokra a publikációkra, amelyek azokat tartalmazták. De az eredeti kutatások is beépültek a tanulmányokba, sőt nem egy korábbi dogmát – új szempontjaik és adataik révén – épp ezek a tanulmányok döntöttek meg.

A „művelődéstörténet”-et pedig az adott egyedi esetre vonatkoztatva így határoztuk meg: „Magának a művelődéstörténetnek sincs mindenki által elfogadott definíciója. Az ISTER Kiadó szándéka az, hogy párhuzamosan vizsgálja a (cseh)szlovákiai magyar kultúra (többször változó) rendszerét, folyamatait és produktumait, a társadalomtöredék népi kultúráját, viselkedéskultúráját, környezetét, világa értelmezéséhez szükséges tudásanyagát, az általa létrehozott értékeket, illetve mindezek összeszövődéseit

és átfedéseit. Bizonyos részterületeken szelektálni kellett az eddig felhalmozott ismereteket, másutt alapkutatásokat kellett elvégezni – s van olyan ága is a kutatásnak, amely még csak a vizsgálandó kérdések kijelölésénél – vagy ott sem – tart.”⁵

Most rátérhetünk röviden, vázlatosan a konkrétumokra, anélkül, hogy végigkövetnénk az egyes tanulmányok gondolatmenetét vagy fontosabb megállapításait. A kötetek alcímeiként felsoroltuk azokat a területeket, amelyeket az adott egységben áttekinteni kívántunk. Az első, 1998-ban megjelent kötetben e helyen ez állt: „Történelem – demográfia és szociológia – nyelvhasználat és nyelvfejlődés – a mindennapok kultúrája – vallás és egyház”. A kiadói előszót Szarka László történeti áttekintése, illetve, mint maga hívta föl rá a figyelmet, vázlata követte.⁶ Szarka a közösségképződésre összpontosított, ezen belül főként a politikátörténetre, a politikai érdekképviseletre. Ezt lehet ugyan a történelem konzervatív megközelítésének minősíteni – csak éppen nem árt tudni, hogy akkoriban még mindez földolgozatlan volt, legalábbis ilyen „hosszszetszerű” kép nem volt róla. Szarka támaszkodott már az 1989 utáni részleges eredményekre is, s cseh levéltári állagok mellett olyan, korábban nem kutatott forráscsoportot is bőven fölhasznált, mint a Magyar Külügyminisztérium két világháború közötti iratanyagát. Szemléleti újdonságként nem két történelmi alany – a kisebbségi magyarok és a csehszlovák állam – viszonyában szemlélte a dolgokat, hanem bevonta a kutatásba Magyarországot is. Egy alfejezetében szólt továbbá a bécsi döntés után Magyarországhoz került népeességről és a változáshoz való viszonyáról. Amit az 1948 utáni kisebbségtörténetről írt, akkor szintén hézagpótlónak tűnt föl; általában igaz az, hogy a történeti összefoglalások a csúcsára állított piramisra emlékeztetnek – a jelenhez közeledve egyre több az adat, egyre részletesebb az elbeszélés –, de a szocializmus utolsó évtizedei állóvízszerű képet nyújtottak, a kortárs ritkán tudatosítja, hogy a történelemben él. A fontosabb események és folyamatok ráadásul ’89 előtt teljesen ellentétes hivatalos értelmezésben voltak ismertek, mint ahogy azt Szarka földolgozta; ő azt igyekezett megragadni, hogyan vált a csehszlovákiai magarság „kényszerközösségből sorsközösséggé, sőt több tekintetben vállalt közösséggé”,⁷ illetve e formák későbbi változatait, s a világháború utáni évtize-

5 Uo.

6 Szarka László: *A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat.* In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* I. köt. I. m., 9–80. p.

7 I. m., 71. p.

dekből kiemelte a két rövid „pozitív periódust” (a prágai tavasz, illetve a bársonyos forradalom idejét), amikor a jogbővülés és a kultúra szabad működtetése folytán a közösség szolidaritást ér(e) z(het)ett az állammal. A második „kerettanulmány”, jellegéből és diszciplínája módszereiből következően, sokkal precízebb volt az elsőnél, ugyanis számokra, az összes elérhető statisztikai adatsorra épült. Gyurgyík László már a kiadvány munkáinak kezdete előtt – nagyobb monográfiák írására készülve (illetve írásuk közben) – megszerezte, használta ezeket az adatokat. Tanulmányának címe: *A (cseh)szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének alakulása 1918–1998.*⁸ Írásának bevezetőjében részletezte a nemzeti identitás statisztikai adatrögzítéseinek két eltérő módszeréből (tudniillik hogy magára a nemzeti tudatra, hovatartozásra, vagy a[z anya]nyelvre kérdeznek rá) adódó problémákat, majd a cseh-szlovákiai népszámlálások nemzetiségi vonatkozásait tárgyalta az addigi utolsóval, az 1991-essel zárva a sort. Aztán a kisebbségi közösség területi és a közigazgatási egységek szerinti megoszlásáról írt. Rövidebb fejezetekben ismertette az anyanyelv szerinti (az anyanyelvi és a nemzetiségi hovatartozás adatai ugyanis nem fedik egymást maradéktalanul), a korcsoportok, felekezetek, gazdasági ágazatok, iskolai végzettség szerinti megoszlást. Fejezetet kaptak még a természetes szaporulat – 1995-ben negatívba fordult (-0,8 ezrelék) –, a házasságok és válások, a vándormozgalom, majd a „népszámlálási és népmozgalmi statisztika egyenlege”. Gyurgyík kitekintett az 1989 utáni csonka évtized „etnodeográfiai fejlődésé”-re is. A tanulmány és a négy táblázat után hat térkép mutatta a közigazgatási beosztások változásait, ezeket Sebők László rajzolta.⁹ Szabómihály Gizella a nyelvi vonatkozások két, látzólag távoli területét fogta egybe, a nyelvhasználat törvényi szabályozásait és a szlovákiai nyelvvaltozatok jellemzőit. Előbb II. József 1784-es rendeletétől kezdődően röviden összefoglalta a jogi szabályozást, majd külön fejezetekre tagolta a Trianon utáni politikatörténeti korszakok meghatározóit. Véggkövetkeztetése: „A nyelvhasználatlal kapcsolatos törvények áttekintése azt mutatja, hogy a mindenkori hatalom immár hetven éve arra törekszik, hogy a magyar nyelvet teljesen kiszorítsa szinte minden színtérről. Ennek ellenére a magyar nyelv helyzete és presztízse a magyarlakta területeken – a peremterületeket kivéve – még mindig elég erős-

nek és talán stabilnak mondható.”¹⁰ A folyamatot a korlátozás és a tiltás szakaszai tagolták. A saint-germain-i kisebbségi szerződés az újonnan létrejött Csehszlovákia számára nem tette lehetővé a kisebbségi nyelvhasználat korlátozását, az állam 1920-as nyelvtörvénye viszont a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát csak azon bírósági járások területén engedte meg, ahol 20%-nyi azonos nyelvű kisebbségi állampolgár élt. Ezen járások számát egyszerű adminisztratív változtatásokkal csökkenteni lehetett. A második világháború alatt főnállt első Szlovák Köztársaság alkotmányában szerepelt a reciprocitási elv, amelynek következtében a szlovákiai magyarokat annyi jog illette meg, amennyi a magyarországi szlovákoknak járt – noha nem volt befolyásuk arra, ami egy másik államban történt. (Pontosabban némi közvetett befolyásuk lehetett, vezetőjük, Esterházy János budapesti kapcsolatai révén.) 1945 és 1948 között a magyarok minden kisebbségi joga, illetve a nyelvhasználati jog is megszűnt. Az 1948 utáni „nyelvhasználati jogok érvényesítése igen esetleges volt, valójában a mindenkori politikai (felső és helyi) vezetéstől függött”;¹¹ másrészt a közösség tagjai nem (minden esetben, illetve vonatkozásban) igényelték (tudatosították) azokat. A hetvenes évektől – nyilván összefüggésben a normalizációval – az oktatás részleges szlovák nyelvűvé változtatásának szándéka vált hivatalos programmá. A forradalom utáni kezdeti lelkesedést nyilván lohasztotta a magyarok körében, hogy államnacionalista nyelvtörvények léptek életbe, így sok, 1968-tól érvényes jog elveszett. Bár a személyes helynévhasználatban („nemzetközi nyomásra”) könnyítéseket vezettek be, az államnyelvről szóló 1996-os törvény nem is nagyon titkoltan az egy nyelvűség felé mutatott. Ezzel szemben a magyar többségű önkormányzatok számos „civil” eszközt igyekeztek alkalmazni. A művelődéstörténet megjelenésének időpontjában ez a törvény volt életben. A Szabómihály Gizella által vizsgált másik terület a szlovákiai magyar nyelvhasználatnak a magyarországitól (gondolom, a köznyelvi normától) való eltérései. Egyrészt a nyelvhatár alatt 1918-ban kezdődő, de általánossá csak a hatvanas-hetvenes években váló kétnyelvűséggel kapcsolatos jelenségek, a kevertnyelvűség, a kódváltás, illetve számos köznyelvi réteg fejletlen volta. Kimutatja a tanulmány a magyarországi normától való némi különfejlődés tényét, de azt is, hogy a megértésnek akadályai még

8 I. m. 81–125. p.

9 I. m., 126–131. p.

10 Szabómihály Gizella: *A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvvaltozatok jellemzői (Cseh)Szlovákiában 1918–1998 között.* I. m., 151. p.

11 I. m., 144. p.

nincs, a leválás nem kezdődött el. Védekezésre azonban szükség van, azokon a „nyelvhászlati színtereken”, ahonnan a magyart kiszorították. Liszka Józsefet a szlovákiai magyarság néprajzának rövid összefoglalására kértük meg, ezzel szemben dolgozatának ez lett a címe: *A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája 1918–1998. Vázlat*. Az egész tanulmány alapját a terminológiai, kutatómódszertani problémák taglalása adta meg. Liszka röviden tárgyalta a terület néprajzának kis számú korábbi összefoglalását, ám inkább az új szempontokat hangsúlyozta, főképp azt, hogy nem az archaikus és „paraszt” jelleg, hanem a „kisemberek” kultúrája kutatásának kellene dominálnia, beleértve a városiakokét is a polgárságtól a munkássáig: „A szlovákiai magyar néprajzi kutatás főiránya archaizmus- és parasztságcentrikus maradt, azáltal, hogy olyan zsákutcába került, amely ott ér véget, ahol a kutatók előtt elfogy a kutatás tárgya, pontosabban amikor kihal az a nemzedék, amely még legalább morzsáival szolgálni tud annak a »hagyományos népeletnek«, amelynek idilli képe inkább csak a későbbi interpretálók álomvilágában létezett.”¹² Liszka számára fontosabb a populáris kultúra alakulása, a mindennapi – bár relatív pontossággal csak nagyobb időtávlatból szemlélhető – változás, amely a történelemben is kimutatható (volt), hiszen a nyelvi-etnikai határok nem hermetikusan zártak, és nem fedik át az itt is, ott is kimutatható kulturális jelenségeket. (Liszka úgy emlékszik, hogy Tóth adta ezt a szempontot, tudniillik hogy vizsgálni kell a kívülről érkező hatások jelenlétét, mértékét.) A szlovákiai magyar „néprajzi határ” sem zárt sem észak, sem dél, a mai Magyarország felé. Ennek ellenére szól a tanulmány a csehszlovákiai magyarság táji-történeti tagolódásáról, ezen belül például a természetföldrajzi, adminisztratív, konfesszionális tényezők, az interetnikus kapcsolatok szerepéről, majd elhatárolja a néprajzi csoportokat, tájakat, régiókat. Az utolsó tartalmi részben az időbeli periodizációval foglalkozik Liszka, fogódzókat ad „a társadalmi-politikai-adminisztratív változások hatásá”-hoz; történeti periódusonként felsorolja ezekből a fontosabbakat. (A ’89-cel kezdődő korszakot – nyilván ideiglenesen – ’93-mal lezárja, s az utolsó évekre egy bekezdést szán, hiszen itt még nem állítható semmi maradéktalan bizonyossággal.) Az *Összegzés helyett* című zárórészben a jelenkutatást és a parasztságon túli társadalmi rétegek vizsgálatát sürgeti. Az első kötet utolsó tanulmányát Molnár

Imre jegyezte,¹³ s formailag a magyar közösség egyházainak helyzetét, de valójában sok művelődéstörténeti vonatkozását is összefoglalta benne. Köztudott, hogy a nemzeti kisebbségek életében, tetszik, nem tetszik, az egyházak nem rendeltetésszerű közfunkciókat is kénytelenek ellátni, ami e közösségek életének konzervatívabb színezetet ad(hat). Azt sem kell bizonygatni, hogy az 1945 utáni „népi demokráciákban” az egyházak erős nyomás alatt álltak (Molnár ehhez is adott adalékokat), de Csehszlovákiában már a két világháború között ab ovo ellenzékieknek tekintette őket – legalábbis a magyarokéit – az államhatalom. A cseh szekularizmus világnézeti alapon és nacionalista elfogultságból szemben állt a legnagyobb lélekszámú katolikus egyházzal, az evangélikus egyházzal szemben a viszonylag kisszámú magyarságot marginalizálták, de a kimondottan „magyar egyház”-nak minősülő reformátuson belül is kísérletet tettek arra, hogy az irányítást az azon belül elenyésző kisebbségben lévő szlovákok kezére juttassák. Ezt a viszonyt javak lefoglalása, egyházi személyiségek kiutasítása, bizonytalan jogi helyzet teremtése jellemezte az első korszakban. Molnár az egyházak jogi állapotáról és szervezeteiről ír, de az egyházi jellegű, részben civil szerveződésekéről, körökről, orgánumokról is beszámol. A három említett egyházon kívül – az elhatárolás nehézségeit (lehetetlenségét?) hangsúlyozva alfejezetben tárgyalja az izraelita hitközségeket – a szlovákiai zsidók bizonyos hányada mindvégig magyar identitású maradt, részt vett a magyar társadalmi, sőt politikai életben és támogatta a magyar kultúrát. A második világháború után az állami nacionalizmust az ideológiai elnyomás váltotta föl, de a katolikus és az evangélikus egyházakon belül a többségi etnikai ellenszenv is megmaradt. A szigorúan ellenőrzött egyházi élet színtere a templom maradt, az ilyen eredetű civil kezdeményezéseket megszüntették, s a hajdani társadalmi szerepkört 1989 után, amikor kiépültek a közéletiség új formái, sem sikerült visszazserezni.

A második kötetben már a legfontosabb művelődési területek kerültek sorra, és ez a rész szerkezetileg is egy másik típust képviselt az első kötet-hez képest: mindhárom témakört, az oktatásügy, a közművelődés és a sajtó történetét két-két szerző dolgozta föl; korszakonként mást-mást kértünk föl a téma földolgozására, ami főképp az itt szereplő kutatók specializálódásának következménye volt. Az oktatásügynek az első főhatalomváltástól a második világháború befejezéséig terjedő részét

12 Liszka József: *A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája 1918–1998. Vázlat*. I. m., 171. p.

13 Molnár Imre: *A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában*. I. m., 207–257. p.

Popély Gyula írta meg, aki már addig is több könyvet adott közre e korszakról, bár éppen e tárgyban még nem jelent meg munkája (évekkel később viszont közreadott erről egy terjedelmesebb monográfiát). A '45 utáni folyamatokat László Béla elemezte. Eltérő módszerrel dolgoztak, ez talán ennél a két „ikertanulmánynál” a legfeltűnőbb. Ezeket az eltéréseket már a címek is mutatták. Popély az alábbi címet adta tanulmányának: *A magyar iskolaügy kálváriája (Cseh)Szlovákiában 1918–1945*,¹⁴ László Béláé ez volt: *A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után*.¹⁵ Talán már ebből is következtetni lehet arra, hogy Popély főképpen a magyar iskolák fölszámolásának folyamatára, illetve az ennek ellenében vívott társadalmi küzdelemre összpontosított, amely a harmincas évek második felére már sikereket is tudott fölmutatni. A tanulmány tárgyalásmódja kronologikus, és Popély az iskolatípusokén kívül a jelentősebb iskolák sorsára is kitér. Ismerteti az első bécsi döntéssel Magyarországhoz visszakerült iskolák állapotát, illetve az iskolarendszer szerkezeti átépítését, továbbá az első Szlovák Köztársaság magyar iskolaügyének sanyarú helyzetét, amely a reciprocitási elv a szlovák alkotmányban való rögzítésének is a következménye volt (ez az elv, hogy a különböző területek második világháború alatti vonatkozásait tárgyalva mind a visszatért területekről, mind Szlovákiáról szólni kell, mindenütt érvényesült, ezért a továbbiakban nem említem külön). László Béla ezzel szemben elsőként az oktatásügy területi, közigazgatási és jogi rendszerét tekintette át. Az első, az 1945–1948 közötti időszakról – amikor is nem volt magyar iskola – szóló fejezet után e keretek változásaira, az államhatalmi szervek és a nemzetiségi oktatásügy viszonyára, majd az anyanyelvi oktatásnak az iskolarendszeren belüli szerepére tért rá, aztán az iskolahálózat fejlődésére – ezen belül alfejezetekben tárgyalva az óvodákat, alapiskolákat, középiskolákat –, majd a magyar főiskolásokról írt. Az egyes fejezeteken, alfejezeteken belül a teljes korszakot vizsgálta, tehát csak az egységeken belül követte a kronológiát. Az utolsó ilyen nagyobb egység a pedagógusképzés volt. A tanulmányból világossá válik, hogy a pártállam különböző koncepciók szerint kezelte a magyar oktatás ügyét, több hullámban történtek például kísérletek a hatalom részéről az iskolák, illetve az oktatás nyelvének szlovákosítására.

14 In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. köt. *Oktatásügy – közművelődés – sajtó, rádió, televízió*. Ister, Budapest 1998, 5–93.

15 Uo. 94–178. p.

A szerző ismerteti a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának, majd a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportjának (és a Csehadoknak is) e kísérletek visszaverésére irányuló, részben sikeres tevékenységét. A kilencvenes évek, amelyben a dolgozat született, ismét határozottan diszkriminációs periódus volt, ehhez sok szempontot és adatot találunk a szövegben. László Béla is utal rá, hogy a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség „kompakt társadalmi közeg”-ként való megmaradásában anyanyelvi iskoláinak jutott a legfontosabb szerep, tény viszont, hogy az identitás kialakításához a homogenizáló állam egyenirányítása következtében a magyar nyelv és irodalom tantárgyon kívül más tantárgyak kapcsán nem tudott hozzájárulni, ezek ugyanis nem tartalmaz(hat)tak sem az ösztömgarysággal, sem a szlovákiai magyarsággal kapcsolatos ismereteket. A százalékarányokat is tartalmazó dolgozat figyelmeztet az iskolahálózat elemei közötti összefüggésekre, például a magyar óvodák fontosságára – ha több magyar gyerek járna magyar óvodába, a magyar iskolákba beíratott gyermekek száma is nőne (az egyes típusok visszafejlesztésének hatása természetesen jóval később jelentkezik). A szerző tárgyilagosságát tanúsítja, hogy a tárgyalt kedvezőtlen tendenciákból azokat, amelyek az „általános iskolapolitikai rendelkezések”-ből következtek, nem speciális kisebbségi sérelmekként mutatja be.

Molnár Imre mutatta be a közművelődésnek az első két korszakban működő formáit.¹⁶ 1919-ben itt is a társaságok, körök, egyesületek működésének korlátozása, betiltása, illetve felfüggesztése következett el, ám hamar megszülettek a közművelődés különböző szervezeti keretei, részben a magyar ellenzéki pártok holdudvarában, részben az egyházak, főképp a katolikus kebelén belül, majd a harmincas évek második felében az állam által létrehozott Járási Közművelődési Testületek révén is – az ez utóbbiakban rejlő lehetőségeket a magyarok inkább csak a korszak végén használták ki. A legjelentősebb szerepe annak az átfogó szervezetnek volt, amelynek többszöri névváltoztatások közepette Szlovenszkoí Magyar Kulturális Egyesület (SzMKKE) volt a leghosszabb ideig használt neve, rajta kívül százszámra működtek az önszerveződés különböző formái. Az SzMKKE keretén belüli öntevékenységről írva Molnár megjegyzi, hogy korabeli elemzők megállapították: az egyesület a népművelés területén sokkal több eredményt tudott fölmutatni, mint a hozzá képest „gyermekcipőben

16 Molnár Imre: *A szlovenszkoí magyar közművelődés meghatározó összetevői 1920–1945 között*. I. m., 179–233. p.

járó” „magyarországi népművelési program”. Az 1948 utáni közművelődést, mint a kultúra minden formáját a centralizáció határozta meg. Ezt a korszakot Tóth László dolgozta föl a művelődéstörténet e második kötetében,¹⁷ tárgyalva a „hontalanság évei”-t is, melyek után a központi hatalom, illetve az állampárt az asszimiláció, a kommunista egységesítés céljával hozta létre az elvileg minden magyar kulturális tevékenységet összefogó, ám a politizálástól természetesen eltiltott Csemadokot, amelyben azonban világosan elkülönült a hivatali akarat végrehajtására, illetve a társadalmi önszerveződésre irányuló szándék; ez a kettősség mindig működött, sok esetben még a vezetői szinten is kimutatható. A Csemadok kereteit hamarosan azok az öntevékenységre építő, a kultúra minél nagyobb szepteleit meghódítani szándékozó igények töltötték ki, amelyek demokratikus körülmények között az önszerveződés formái szerint alakultak volna ki. E keretbe helyezkedtek a népzenei és néptáncgyűttesek, a versmondó és színjátszó csoportok; a Csemadok szervezte meg a kulturális rendezvénysorozatokat, ünnepségeket, s ebbe tagolódtak bele vagy ezzel párhuzamosan működtek például azok az ifjúsági (egyetemi) szerveződések is, amelyek részben a hatvanas évek szemléleti újításait közvetítették. A hatvanas évek reformfolyamataiban még a kisebbség politikai érdekképviselőtere is módot kerestek, s részben találtak a csemadokosok, amit a husaki normalizáció idején retorziók követtek, ám a nyolcvanas évek második felében ismét látható a közösségi akarat képviselőtének szándéka. Most újra átlapozva Molnár és Tóth tanulmányait, kimutatható a két korszak egyik szembevető rokon vonása: a két háború közötti korszakban legalábbis statisztikailag nézve egyfajta falusias, paraszti, folklorista tendencia határozza meg az egyesületek, önszerveződések arculatát, noha akkor még a városiasabb, polgári elem is jelen volt a területen. 1944–1945-től kezdődően (részben a kitelepítéssel, a nyelvhatár fölötti városok etnikailag egyarcúvá tételével) ezeket a rétegeket kiiktatták a szlovákiai magyar töredéktársadalomból, ez is okozta a (pluralizmus felszámolása mellett), hogy az új korszakban részben a proletkult, részben szintén a folklorközpontúság határozta meg a közművelődést. A hatvanas években azonban – például a korszak mozgalomban – sikerült az alkotóbb, részben modernebb szemléletnek is teret szorítani.

17 Tóth László: *Köz – művelődés – történet. Szempontok és adatok a csehszlovákiai magyar (köz) művelődés lehetőségeihez és fejlődési irányjaihoz 1945–1998 között. Vázlat. I. m., 234–329. p.*

A második kötetben közölt e két közművelődési tanulmány természetesen érintkezett a harmadik kötet témaköreivel – színjátszás, zene- és tánckultúra –, némi átfedéseket nem lehetett, de nem is lett volna célszerű kiküszöbölni.

A második kötetben tárgyalt utolsó egység a sajtó története és szerepe volt. Az első két korszak nyomtatott sajtóját én dolgoztam fel,¹⁸ az 1948 utáni Lacza Tihamér;¹⁹ ő írta meg a két háború közötti, a második világháború alatti évek rádiózásával kapcsolatos alfejezeteket is, amelyeket az én tanulmányomba illesztettünk bele. Én magam igyekeztem kitérni az esztétörténeti háttérre, a politikai-jogi keretekre, iparkodtam laptípusvázlatot adni, beszámoltam külön a (fontosabb) napilapokról, illetve az irodalmi, kultúrpolitikai, társadalmi, tudományos folyóiratokról. A két korszakban lényeges különbség volt – a Lacza és az én tanulmányom közötti fontos eltérések részben innen származtak –, hogy bár a sajtószabadságot az első Csehszlovák Köztársaságban is radikálisan korlátozták, akkor még több száz rövidebb-hosszabb ideig fennálló, különböző ideológiájú (adott esetben egymással szemben álló) sajtótermék jelent meg, 1948 után mindent egy szárra fűztek föl, politikai vélemény (leszámítva a hatvanas évek végi reformkorszakot) csak egyféle volt, s a különböző típusú és hatáskörű lapok számát limitálták (egy időben egy kultúraágat általában csak egy orgánium képviselhetett). Ez viszont azaz is járt, hogy az „egységesített” információ egyszerűbben nagyobb tömegekhez jutott el. Lacza előbb két részre választott általános helyzetképet adott – a diktatúra sajtójáról szolt az egyik, a rendszerváltás utáni állapotokról a másik –, aztán az egyes típusok meghatározó sajtótermékeiről szolt, létrejöttük időrendje szerint haladva.

A harmadik kötet számára a csehszlovákiai könyvkiadást, tudományosságot és a legismertebb „ágazatot”, a szépirodalmat kellett földolgoznom,²⁰ ebből a tudományosságot és a közírást vállaltam szívesen. Az, hogy e három együvé kerüljön, de nem tévedek, Tóth eredeti koncepciójában szerepelt, de nem kizárt, hogy ismét egy közös tapasztalatunkból eredt. 1995-ben egy kis könyvecskét kellett

18 Filep Tamás Gusztáv: *Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez. I. m., 330–377. p.*

19 Lacza Tihamér: *A magyar sajtó Szlovákiában 1945 után. I. m., 378–426. p.*

20 Filep Tamás Gusztáv: *A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. III. köt. Irodalom, tudomány, könyvkiadás – színház – képzőművészet – ének, zene – tánc. Ister, Budapest 1999, 5–125. p.*

volna írunk a csehszlovákiai magyar irodalomról; megegyezésünk alapján az én feladataim közé tartozott a peremterületek, így a publicisztika és a tudomány áttekintése is. Hamar rájöttem, hogy a korábbi szakirodalomból nem indulhatok ki, ezért elkezdtem sorra olvasni a Kemény G. Gábor második világháború alatt készült bibliográfiájában szereplő idevágó műveket. Ezek számos fontos darabjáról nem volt részletes ismertető, sem értékelés, az adatsorolásnál többlet nyújtó tudománytörténeti dolgozat sem készült összességükről. Tóthnak is hasonló élményei lehettek a maga feladatai látán, így végül az irodalomtörténet helyett egy-egy részkérdést alaposabban vizsgáló tanulmányokból álló kötetet adtunk ki.²¹ Én úgy láttam akkor és így gondolom ma is, hogy szemben a közhittel, a tudomány a két háború között a még mostohább viszonyok ellenére átlagos szintjét tekintve fejlettebb, illetve eredményesebb volt, mint a szépirodalom, ahol kiemelkedő művek és életművek ellenére burjánzott a selejt. Az irodalomtörténet-írás azelőtt a már kisebbségben felnőtt generációk tagjainak munkásságát kutatta, közben pedig volt a területen egy már a századfordulótól aktív tudósgárda, amely később is tisztességes teljesítményeket produkált, 1938 után pedig Magyarországon összegző munkákat is kiadtak a bécsi döntés révén idekerült fiatalok. Számos fontos könyvet a kommunista korszakban ideológiailag hibásnak minősítettek, aztán ezek elfelejtődtek, újravizsgálásukra nem került sor. Nem beszélve arról, hogy a publicisztika és főleg az esszéirodalom olyan jeles művelőkkel dicsekedhetett, akik összmagyar viszonylatban is megállták a helyüket (például Peéry Rezső, Szvatkó Pál, Borsody István). Megítélésem szerint a szépirodalomon belül is sok eredményt elfelejtettünk, illetve ezek minősítését úgy örököltük egymástól, hogy nem vettük kézbe a műveket. Teljességre persze én sem törekedhettem; mindazonáltal igyekeztem más szempontrendszer szerint nézni e tárgyakat, mint a korábbi kutatók. Tanulmányomat utóbb az a kritika érte, hogy tudományt és irodalmat nem lehet közösen tárgyalni, másrészt a csehszlovákiai magyar szépirodalom többlet mutathat föl, mint a tudomány és határterületei. Az utóbbi érv, mint utaltam rá (legalábbis az 1928–1945 közötti évekre vonatkoztatva), szerintem téves, mechanikus értékelésből következik. Az előbbivel kapcsolatban azt mondhatom, Tóthtal közösen jutottunk arra,

hogy mindkét területnek a csehszlovákiai magyar művelődésben való funkcionális szerepéből, a velük szemben támasztott elvárásokból s (részben) a szerzői szándékból indulunk ki, s ezek a gyakorlatban rokonították őket.

A színpad lehetne a kulcsszava a harmadik kötet többi tanulmányának; a maga nemében mind-egyik szinte előzménytelen vállalkozás volt, hiszen ha rész-, illetve korszaktanulmányok születtek is ezekről a szakterületekről, átfogó kép nem volt róluk. Ezeknél a dolgozatoknál a legszembevetőbb tehát a korábbi feldolgozottság eltérő mértéke, a szerzők közül többen is csak kevés, töredékes, pusztán egy-egy alegységet és általában azt sem a teljesség igényével feldolgozó szakirodalomra támaszkodhattak, sok helyütt pedig még a meglévő adatok is bizonytalanoknak tűntek föl. Ezért aztán, ha emlékeim pontosak, maga Tóth ezeket az írásokat (illetve az övét követő négyet) az egész vállalkozás legfontosabb hozadékai közé sorolta. Én persze az övét is ebbe a körbe sorolnám: ő a színjátszás nyolcvan évét foglalta össze terjedelmes tanulmányában,²² amelynek nívumjellegén sem az nem változtat, hogy az első korszak történetéről Kovács Miklós révén bírtunk már egy monografikus feldolgozással, sem az, hogy maga Tóth hosszú ideje foglalkozott ezzel a területtel (1997–1998-ben két kötetben foglalta össze a komáromi színjátszás történetét a kezdetektől fogva). A másik négy tanulmány a képzőművészet, a zene, a színpadi és a népi tánc történetéről szólt. Ezekről a tanulmányokról még olyan mértékű összefoglaló írására sem vállalkozhatom, mint a korábbiakról: tucatjával, adott esetben százával szerepelnek bennük olyan nevek, amelyekről a magyarországi olvasó nem asszociálhat semmire, hiszen viselőik teljesítményeit nem látta, nem is nagyon olvashatott róluk, a névsorolvasásnak pedig itt sem látom értelmét.

A színház-történet is olyan terület, amelyen a második világháború vége, illetve a pártállam kiépülése éles csúrát jelent: 1938-ig a (főként kassai és pozsonyi) társulatokhoz, illetve a „jobb-rosszabb trüppök”-hoz kötődtek a színpadi események, 1948 után itt is az állam döntött minden fontos kérdésben. Persze a pozsonyi minisztérium már az első korszakban is mindent elkövetett azért, hogy megnehezítse a magyar társulatok helyzetét, rombolja a magyar színi kultúra presztízsét, nyilván azért (is), mert tudta, hogy a kultúrának ez az ága az, amely

21 Filep Tamás Gusztáv–Tóth László: *Próbafelvételek a (cseh)szlovákiai magyar irodalomról 1918–1995. Esszék, tanulmányok, vázlatok*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1995, 165 p.

22 Tóth László: *A (cseh)szlovákiai magyar színjátszás nyolcvan éve 1918–1998. Történeti vázlat*. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. III. köt. I. m., 126–234. p.

a legtöbb embert meg tudja szólítani (aránytalanul többet, mint például a szépirodalom). A színikörök beosztása, és az, hogy ki kap koncessziót (itt a minisztérium fontos kritériumnak minősítette az állam iránti lojalitás mértékét) természetesen magával hozta a társulatoknak, illetve vezetőiknek konkurenciaharcát; a színdirektorok közül az egész korszakból – koncepciója, szervező- és áldozatkészsége révén – Faragó Ödön emelkedik ki. Tóth azonban a „profi” társulatokon kívül már a két világháború közötti évtizedekre vonatkozóan is fontosnak tartja a különböző társadalmi háttérű, az esztétikumot nem egyszer „sokadlagos” szempontnak tekintő műkedvelők szerepét, illetve alfejezetben tárgyalja a körülmények folytán csak meglehetősen korlátozott szerepet betölteni képes Szlovákiai Magyar Színpártoló Egyesület munkáját. A tanulmány természetesen kitekint a második világháború alatti helyzetre (Magyarországon és Szlovákiában), majd a színházi életnek a negyvenes évek végén történt újjászervezését mutatja be. A kommunista korszakot e területen – bár Tóth alfejezetet szán az 1950–1958/59 között működő Faluszínház magyar tagozatának is – a komáromi Magyar Területi Színház működése határozta meg, mely a hatvanas évek reformfolyamatainak végétől két társulatra tagolódott (a második Kassán volt), s egyébként igen nehéz feltételek között élt. A részletesen tárgyalt, e körökön belül lezajló művésziesítési küzdelmek után a bársonyos forradalom következtében a két társulattól két színház lett – Komáromi Jókai Színház, Kassai Thália Színház –, amelyek a kezdeti nagy lendület után a gazdasági és a közigazgatási szerkezetváltás következtében a Mečiar-kormányzatok idején átmenetileg végveszélybe kerültek. Tóth a tanulmánya végén röviden szól a műkedvelő színpadok életében 1989 után bekövetkezett változásokról, eredményekről is. (A műkedvelőknek a hatvanas években föllendülő, fontos eredményeket elért színpadi mozgalmáról, mint utaltam rá, a második kötetben, a közművelődésről írott dolgozatában számolt be.)

Farkas Veronika képzőművészet-történeti összefoglalója²³ az eddigiektől több vonásában is eltér. Először is abban, hogy első fejezetében a folytonosságra kérdezve a terület XIX. századi művészeti vonatkozásait taglalja, utalva a nagyobb egység, Ausztria-Magyarország viszonyaiba való beágyazottságukra, s – említettem, hogy az etnikai elhatárolásra itt sokszor nincs sem szükség, sem mód – érintve a szlovák művészet állapotát és fejlődését is. Az 1918

23 Farkas Veronika: *A (cseh)szlovákiai magyar képzőművészet nyolc évtizede*. I. m., 235–280. p.

utáni önálló képzőművészeti élet kialakítását tárgyalva a három legfontosabb képzőművészeti egyesület említése után a sajátos területi központokat ezeken belül a nevesebb művészeket, döntően festőket, grafikusokat jellemzi. Kassa, Komárom és Pozsony kap külön alfejezetet, egy harmadik alfejezet a Besztercebányához, Körmöcbányához, Losonchoz, Rimaszombathoz, Rozsnyóhoz, Nagymihályhoz köthető személyiségekről, egy további pedig a két háború közötti kézműiparról szól. 1945 után a társaságok, illetve egyesületek megszűntek, 1949 után itt is elkezdődött az egységesítés – Csehszlovák Képzőművészek Szövetsége –, majd az 1968-at követő föderatív rendezés után a tagolódás. Az e korszakról szóló rész már nem területhez/városhoz kötve, hanem nemzedékenként tárgyalja az alkotókat, utalásokkal a szervezeti keretekre, lehetőségekre. Az 1989–1998-as évtizedről szóló rövid összefoglaló most újraolvasva az önszerveződés és az új formák honosítása dicséretének látszik. A képzőművészet talán nem sínylette meg a múlt évtized szlovák nacionalista kormányainak politikáját – s ez a további tanulmányok némelyikében tárgyalt egy-egy művészeti ágra is jellemző lehet.

Az utolsó feltérképezett területek a zeneművészet, illetve a „zeneélet”, továbbá a tánc, ezekről rövidebb dolgozatok tudósítanak. Az előbbi, benne a kórusmozgalmat és a színtársulatok opera- és operetteladóját Duka-Zólyomi Emese foglalta egységes tanulmányba.²⁴ Ő szintén gyér szakirodalomra, viszonylag kevés adatra támaszkodhatott, ám az így is bizonyosnak tetszik, hogy 1918 után több részterületen visszafejlődés következett be az első világháború előtti állapotokhoz képest. A társadalomban a legszélesebb alapja a kórusmozgalomnak volt, a szerző munkásdalárdákról, földművesénekkarokról, egyházi és egyéb városi, ifjúsági kórusokról értekezik, alfejezetekben mutatva be a legnevezetesebbeket, így a névadójával szorosabb kapcsolatban álló pozsonyi Bartók Béla Dalegyesületet és a Szlovákiai Magyar Tanítók Országos Énekkarát, s szól röviden a kórustalálkozókról, ünnepségekről és egyéb közösségi alkalmakról. Egy másik rész a városok zenéletéről számol be, részben a zenekarokról, részben a színpadi zenés produkciókról. A második világháború utáni korszakot (is) a kórusmozgalom uralja, ennek nevezetes találkozóival, a Kodály Zoltán Napokkal és a Csengő Énekszóval, mely utóbbit a gyermek- és ifjúsági kórusok számára rendszeresítették. Ekkor is a pedagógusok köréből jött létre a legfontosabb

24 Duka-Zólyomi Emese: *A (cseh)szlovákiai magyarok zeneélete 1918–1998*. I. m., 281–320. p.

szerveződés, a Csehszlovákiai Magyar Tanítók Központi Énekara – későbbi nevén Szlovákiai Magyar Pedagógusok Vass Lajos Kórusa. A körmozgalomhoz képest a többi ág a kiemelkedő részeredmények és fontos együttesek-csoportok ellenére (melyek rövid jellemzés kíséretében említésre kerülnek) jóval szegényesebb. Magyar opera, operett nem volt – de voltak kiváló operaénekesek –, léteztek (gyér) külföldi (főleg magyarországi) kapcsolatok, társaságok, rendezvények, fesztiválok. Úgy látszik, a bársnyos forradalom ezen a területen sem okozott döntő változást. Duka-Zólyomi Emese tanulmánya utolsó részében a zeneélet legfontosabb képviselőit sorolja föl.

A kötet legrövidebb – és a legismeretlenebb területet földolgozó – tanulmányát Vojtek Miklós táncos, táncpedagógus, balettdramaturg, táncörténesz írta, tárgya a színpadi tánc, balett, mozgásművészet.²⁵ 1918 és 1998 között magyar balett-társulat egyáltalán nem volt Szlovákiában. Így a vizsgálódás nagyrészt a kapcsolattörténetre irányult. A pozsonyi magyar színházak színpaditáncra is épülő kis számú előadásain kívül említi Vojtek a cseh és szlovák színpadon megjelenő magyar, illetve magyar zenére készült táncműveket, magyar(országi) művészek csehországi, szlovákiai vendégszerepléseit, szlovákiai magyar táncosok cseh és szlovák karokban való munkáját; az utolsó alegység a csehországi és a szlovákiai balettművészet magyar képviselőiről szól.

Takács András tanulmánya²⁶ egyetlen tagolatlan, nagyrészt kronologikusan haladó dolgozatban tekinti át a második világháború után korábbi előzmények nélkül, vagy minimális előzménnyel (diadal)útjára indult népitánc-mozgalmat. Az ötvenes években, amikor éltek még a helyi hagyományok és használatban volt még a népviselet, a Csemadok-szervezetek alakították meg a tánc csoportokat – e szerveződéseknek, illetve a népi kultúra bemutatásának ekkor kivételesen a kultúrpolitika is kedvezett. Hamarosan ez lett a kultúra legközvetlenebbül hozzáférhető és legnépszerűbb, de sok esetben igen szakszerűen, magas fokon művelt formája. A nevezetes, lehetőleg rendszeresített találkozókon, vetélkedőkön, ünnepélyeken összességében több mint száz együttes fordult meg, több tízezer ember előtt mutatva be a népi kultúra lényegében még élő, illetve megőrizhető formáit; ebben a Csemadokon kívül helyi intézményeknek is lett szerepük, főálltak hivatásos, professzionális csoportok – a Csemadok KB Szóttos Kamara Népi-

tánc-együttese, Ifjú Szívek Magyar Művészegyüttes – és létezett koreográfusképzés, s az egész mozaik szakmaisága fölött olyan kitűnő szakemberek örködték, mint Ág Tibor vagy az e tanulmányt író – a hibákat, hiányosságokat sem elhallgató – Takács András. A helyi csoportok a tanulmány írása idején számos gonddal küzdöttek, többek között finanszírozásiakkal. Takács az éppen érvényes problémákat is taglalta a harmadik kötet e záró írásában.

A negyedik kötet már nem tanulmányokból áll, hanem egy több mint tíz éves művelődéstörténeti kronológiából,²⁷ hét-nyolcványi irodalomjegyzékből²⁸ – a témába vágó könyvek, füzetek, különnyomatok, folyóiratban és hírlapokban közölt cikkek bibliográfiai adataival –, továbbá az előző három kötet tárgy-, név- és helynévmutatójából. A mutatókat, melyek közül az első az alábbiaknak az előző kötetekben lévő említéseit mutatta ki: „intézmények; szövetségek, szervezetek, társulások; tan-, művelődési és tudományos intézetek; műkedvelő és hivatásos művészegyüttesek, -csoportok; kulturális közösségek; pártok; kulturális rendezvények; lapok és folyóiratok; kiadók, könyvsorozatok”,²⁹ gyakorlatilag Tóth állította össze, de társszerkesztőként a kötet tartalmi részeinek munkájában is kevés teendőm volt. A közös feladaton, az előzetes anyaggyűjtésen túl inkább csak az ellenőrzés, szerkesztés, valamenynyire pótlás-kiegészítés. A kronológiát és az irodalomjegyzéket először ő öntötte formába, és ez a forma a nyomdába kerülésig lényegesen nem változott. Ehhez az első két részhez fölhasználtuk egyrészt a korábbi szakirodalmat, illetve magának a kiadványnak a résztanulmányaihoz mellékelte irodalmat, amely két részből állt, abból, ami az egyes tanulmányok irodalomjegyzékeiben szerepelt, illetve abból, amit a szerzők külön gyűjtöttek. Ez utóbbiakról egyébként nem maradt konkrét emlékem – lehet, hogy Tóth ezeket magánál tartotta, amikor a kéziratok befutottak –, de tény, hogy a munka kezdetén mindenkit megkértünk, hogy adják meg mindazokat az adatokat, amelyekről úgy gondolják, hogy nem maradhatnak ki az utolsó kötetből. Felhasználtunk továbbá kéziratok munkálat, illetve a magunk

27 A (cseh)szlovákiai magyar művelődés kronológiája 1918–1998. In A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. IV. köt. *Művelődéstörténeti kronológia – könyvészet – mutatók*. Szerkesztette, a kronológiát, az ajánló bibliográfiát és a mutatókat összeállította: Tóth László és Filep Tamás Gusztáv. Munkatársak: Bugár Beáta, Karika Anikó, Pápay György, Pécsi Éva és Tóth Katalin. Ister, Budapest 2000, 5–173. p.

28 *Ajánló bibliográfia a (cseh)szlovákiai magyar művelődés történetéhez 1918–1998*. I. m., 174–255. p.

29 I. m., 256. p.

25 Vojtek Miklós: *A magyar–szlovák színpaditánc-művészet kapcsolatok 1918–1998*. I. m., 321–336. p.

26 Takács András: *A (cseh)szlovákiai magyar népitánc-mozgalom*. I. m., 337–363. p.

még publikálatlan kutatási eredményeit is. A kötet bevezetőjében a kronológiát magunk is inkább vázlatnak neveztük, s annak, hogy az nem teljes, a területi korlátokon kívül (amelyek természetesen az egész munkára, s külön-külön a résztanulmányokra is vonatkoztak) a fontosabbik okát is megjelöltük, ez pedig „az általunk becserkészni szándékozott terület(ek) részleges feldolgozatlansága, illetve eddigi feldolgozottságának egyenetlenségei, hiányosságai”.³⁰ A legfontosabb kézirat az az akkor még befejezetlen kronológia volt, amelyet Popély Gyula, Popély Árpád és Orosz Márta készített a Teleki László Alapítvány számára, s amelynek fölhasználásához Tóth megnyerte a szerzők s az Alapítvány hozzájárulását. Ez azonban történelmi kronológiaként készült, s nekünk a vállalkozás szempontjai szerint művelődéstörténeti vonatkozásokat kellett időrendbe raknunk, illetve azoknak a területeknek az adatait kellett gyűjtenünk, amelyekről a tanulmányok szóltak. Minthogy számos művelődéstörténeti „esemény” nem köthető konkrét időponthoz, illetve nem a dátuma a fontos, vagy esetleg pontosan nem is tisztázható – például az egyes könyvek megjelenésének időpontja –, ezeket az egyes évek-nél kiemeltük az évszám alá, a konkrét dátumok és a hozzájuk kapcsolt események, jelenségek elé. A könyv e részénél is szembevetendő volt az egyes területek aránytalan feldolgozottsága, továbbá hogy a korábban megjelent kézikönyvekben és egyéb alapmunkákban téves, illetve egymásnak ellentmondó adatok is megjelentek. Ezeknek, ahol lehetett, illetve volt kiindulópontunk, utánajártunk, „nem vállaltuk azonban sem a hiányzó alap kutatások pótlását, sem a feltáratlan források felderítését, sem kronológiánk valamennyi adatának ellenőrzését”.³¹ Utaltunk tehát egy következő, „a mostaninál szélesebb alapozású és merítésű művelődéstörténeti adatlánc elkészítésének mielőbbi szükségességére”.³² A kronológiánál és az irodalomjegyzéknél módunk nyílt a korábbi kötetek egyik fő, általunk is érzett hiányosságának részleges betöltésére. Az utolsó tíz év leírása a résztanulmányokban nemegyszer vázlatosra sikerült; itt most megpróbáltuk dúsítani adatokkal, címekkel. Az ajánló bibliográfiánál nem elsősorban a feltáratlansággal, hanem, ellenkezőleg, az adatok bőségével kellett szembesülnünk (bár részletek itt is feldolgozatlanok voltak): szigorúan meg kellett szűrünk mindent. Mint írtuk, az adatok „gazdagságára és sokrétűségére való törekvésünk”³³ a sze-

lekció látszólagos következetlenségét okozhatta. E kötet véglegesítésénél több munkatárs munkáját is igénybe vettük, azokat, akik neve a 22. jegyzetben, a negyedik kötet adatainál olvasható. Ők elsősorban a mutatók összeállításában, s talán némi adatpótlásban, -ellenőrzésben nyújtottak segítséget.

Végezetül egy kis ünneprontás. Pontosán tudtuk, s természetesnek tartottuk, hogy amilyen arányban kiépül a szlovákiai magyar tudományos élet, olyan arányban évülnek el a művelődéstörténetben foglaltak. Így ma, tíz év elmúltával a szerkesztők vegyes tapasztalatokat könyvelhetnek el a kiadvány pályafutásáról. Egyes tanulmányokra, illetve az egész műre manapság többet hivatkoznak, mint ahogy azt az akkori recepcióból gondolhattuk volna: 1989 egyik szomorú (s nem is törvényszerű) következménye volt, hogy a friss szellemi eredmények következmények nélkül hullnak az enyészetbe. Legalábbis az a kontextus, amely a „bársonyos forradalom” előtt létezett, a későbbiekben megszűnt. Ez azonban valószínűleg nem abból fakadt, hogy a tudomány visszakerült eredeti szerepkörébe és közegébe, csak abból, hogy már nem közügy. E reflektálatlanságot inkább gondolom a közöny logikus következményének, vagy a kultúra súlytalanságának. Szlovákiában is ezt látom, a magyarországi szellemi életben is, ahol a csehszlovákiai jelenségek iránt azelőtt sem mutatkozott túlzott érdeklődés. Az egyes kötetek megjelenése után a sajtóból csak pozitív visszajelzéseket kaptunk, de ezek (három-négy komoly írástól eltekintve) inkább általánosságok voltak, a részproblémákról nem alakult ki termékeny vita. Az egyik rendezvényen például, ahol bemutattuk a könyvet, az egyik hozzászóló tételesen cáfolt néhány, az egyik tanulmányban szereplő adatot – amelyet a szerző természetesen nem az újjából szopott, hanem rossznak bizonyult vagy tévesen értelmezhető forrás(ok)ból vett át. Kértem, hogy a helyes adatokat adják ide, vagy küldjék el a kiadónak, hiszen azokon az alapokon, amelyeken a művelődéstörténet épült, a hibák kijavításával egy későbbi teljesebb és pontosabb munka – egy igazi szintézis – is elkészülhet. Legyen végre egy adatbázis, aminek révén előbb vagy utóbb minden tévedés kiszűrhető. A javításokat ez esetben sem kaptuk meg. A kiadványt sokan használták, állításain sokan, sokféle irányba indultak el. Abból persze, ahová eljutottak, csak hozzávetőlegesen lehet visszakövetkeztetni a kiindulópont igazi jelentőségére. Aminek kibogozása persze már egy másik korszak művelődéstörténetésének feladata lehet.

30 I. m., 5. p.

31 I. m., 6. p.

32 Uo.

33 I. m., 174. p.